

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIY TAFAKKUR VA INNOVATION G'OYALAR

ILK O'RTA ASRLAR XORAZM TARIXI TARIXSHUNOSLIGI MASALASI

Matyakubova Shahodat Xamidjanovna

Urganch Ranch texnologiya universiteti

“Ijtimoiy fanlar” kafedrası Tarix fani o'qituvchisi

tel: 97 527 52 00

e-mail: matyakubovashaxodat@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada ilk o'rta asrlarda Xorazmda sodir bo'lgan ijtimoiy-siyosiy masalalar tahlili tarixshunoslik nuqtai nazarida ko'rib chiqilgan. Bunda V.B.Xenning, S.P.Tolstov, Zaki Validiy To'g'on, P.I.Lerx, N.Veselovskiy va boshqa bir qator tadqiqotchilar qarashlari asos bo'lgan.

Kalit so'zlar: ilk o'rta asrlar, siyosiy vaziyat, Tuproqqal'a, eftalitlar, Xorazm tangalari.

THE ISSUE OF HISTORICAL STUDIES OF THE HISTORY OF KHOREZM IN THE EARLY MIDDLE AGES

Matyakubova Shahodat Khamidjanovna

Urgench Ranch Technological University

Teacher of History, Department of “Social Sciences”

tel: 97 527 52 00

e-mail: matyakubovashaxodat@gmail.com

Annotation. The article analyzes the socio-political issues that occurred in Khorezm in the early Middle Ages from the point of view of historiography. The views of V.B. Henning, S.P. Tolstov, Zaki Validiy Togon, P.I. Lerkh, N. Veselovsky and a number of other researchers were taken as the basis.

Keywords: early Middle Ages, political situation, Tuproqqala, Hephthalites, Khorezm coins.

ПРОБЛЕМА ИСТОРИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ ХОРЕЗМА В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

Матякубова Шаходат Хамиджановна

Ургенчский технологический университет

Учитель истории, кафедра общественных наук

телефон: 97 527 52 00

электронная почта: matyakubovashaxodat@gmail.com

Аннотация. В статье анализируются социально-политические проблемы, происходившие в Хорезме в раннем Средневековье с исторической точки зрения. В основу положены взгляды В. Б. Хеннинга, С. П. Толстова, Заки Валидия Тогона, П. И. Лерха, Н. Веселовского и ряда других исследователей.

Ключевые слова: раннее Средневековье, политическая ситуация, Тупроккала, эфталиты, монеты Хорезма.

Xorazm ilk o'rta asrlarda O'rta Osiyoda sodir bo'lgan siyosiy jarayonlardan tashqarida qolmagan. Milodiy III asrda Xorazmga tashqaridan dastlab sosoniylarning hujumi yozma manbada saqlanib qolgan. Bu masala bir qator tadqiqotlarda ko'rib chiqilgan.

Suriyaning "Arbella xronikasi" sida sosoniy shohlaridan Artashir va Shopur I ning milodiy III asrning o'rtalarida hujum qilganlari haqida ma'lumot mavjud. Tadqiqotchilar tahlili bo'yicha, sosoniy Ardashir Xorazmni bosib olib ma'lum bir vaqtgacha hukmronlik qilgan. V.B.Xenning Tuproqqa'a yodgorligi aynan sosoniylar hujumi davrida vayron bo'lgan deb ko'rsatadi. Lekin Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijasida Tuproqqal'a yodgorligi ma'lum muddatga tashlab ketilgan, unda jang izlari kuzatilmaydi deb ko'rsatadi¹. Tuproqqal'a yodgorligining tashlab ketilishini Afrig' bilan bog'lab, uning Al-Fir qal'asiga markaziy shaharni ko'chirgani bilan asoslash mumkin deb hisoblashgan. Shu bilan birga, agar Ardashir davrida Xorazm vohasi ma'lum bir davr uning qaramligida bo'lganligini inobatga olsak, bu III asrning birinchi yarmi hisoblanadi, lekin Tuproqqa'aning tushkunlikka uchragan davri III asrning oxiri bilan bog'liq hisoblanadi. Bundan xulosa berishimiz mumkinki, Tuproqqal'aning tushkunligi sosoniylar hujumi yoki ularning hukmronligi bilan bog'liq emas. Lekin sosoniylar hujumi aynan qaysi qal'aga bo'lganligi aniqlashtirish lozim. Ardashirdan keyin Xorazmga qarshi bosqinchilik yurishini Shopur I tomonidan uyushtirilgan, lekin xorazmliklardan yengilganligi asoslangan.

S.P.Tolstov fikricha, chapqirg'oq Xorazm hududidi xionitlar bilan sosoniylar o'rtasida jang maydoni bo'lgan bo'lishi mumkin deb hisoblangan. Rim tarixchisi Ammian Marselin 356 yilda xioniy qabilalari Kaspiy dengizining janubi-sharqiy qirg'oqlarida yashaganliklarini yozib qoldirgan.

Xorazm vohasi kidariy va eftaliylar hukmronligi yoki ta'sirini ko'rsatuvchi aniq yozma manba mavjud emas.

Sharqshunos olim Zaki Validiy To'g'on o'z tadqiqotida Xorazmshohlar sulolasining kelib chiqishini Abdallar (Eftalitlar)ga borib taqaydi². Abu Rayhon Beruniy asarida ilk o'rta asrlarga oid hukmdorlarning sulolaviy ro'yxati keltirib, ularning kelib chiqishini Siyovushning o'g'li Kayxusravga borib taqalishini ko'rsatgan. Bu ro'yhatda sulola vakillari keltirilgan bo'lsada, G'.Boboyorov o'zining tadqiqotida bu ro'yxatdagi hukmdorlarning ismini tahlil qilib, ularning kelib chiqishi turkiylar bo'lgan bo'lishi mumkin degan xulosani

¹ Топрак-Кала-Дворец. – С. 17.

² Togan Z.V. Umumiy Türk Tarihine Giriş. İstanbul, 1981. – S. 60.

beradi³. F.Jumaniyozova Abu Rayxon Beruniyning asarini tahlil qilib, nima uchun olim yuechji, kidar, xion, eftal qabilalari haqida soʻz yuritmaganligi masalasini tahlil qilgan⁴.

Eftaliylarning Xorazm bilan munosabatlari masalasi A.Kurbanovning tadqiqotlarida ham alohida koʻrib chiqilgan. Menandr Protektorning asarida ham Eftalitlar va Xorazm oʻrtasidagi munosabatlar haqida maʼlumotlar bor. Unda Vizantiya imperatori Yustin II ning elchisi kilikiyalik Zemarxning turk xoqoni Istamining oldiga borgan voqea bayon qilingan. 569 yilda Istami sosoniylarga qarshi yurishga tayyorlanayotgan paytda uning huzuriga Vizantiyadan elchilar kelgan. Xoqon Zemarxni oʻzi bilan olib ketadi va elchilarning qolgan vakillariga uni Xoalitlar mamlakatida kutishlarini soʻragan. Istemi Zemarxni qoʻyib yuborgach, xoqon Vizantiya elchilariga javoban elchilarni yuborishni soʻragan. Xoqon unga hukmronligida boʻlgan Oʻrta Osiyoning boshqa hukmdorlar rad javobini beradi va faqatgina “xoalitlar”ga bunga rozi boʻlishgan.

S.P. Tolstov tadqiqotida ham Xorazm va eftaliy tangalarida oʻzaro oʻxshashligini koʻrsatgan. Bular tangadagi hukmdorlarning bosh kiyimi, bosh suyagini deformatsiya qilish uslubi, Xorazm tangalaridagi tamgʻa shakllari koʻrinadi⁵. Xorazmga eftaliylarning taʼsiri masalalari 1938 yildan tadqiqot doirasiga tortilgan. Bunda tadqiqotchilar tangalardagi tamgʻalarning kelib chiqishini tahlil qilganlar. Baʼzi tadqiqotchilar Afrigʻiylari tangasidagi tamgʻalarda sugʻdiylarning taʼsirini koʻrsatgan boʻlsa, boshqa tadqiqotchilar tangalardagi tamgʻada Katta yuechjilar – Kushonlar tamgʻasi bilan bogʻliq boʻlgan deb koʻrsatadilar. S.P.Tolstov tadqiqotida afrigʻiylarning tamgʻalarida kushonlar, eftaliylar va Sugʻd bilan bogʻlagan⁶. Kushonlarning turkiylar ekanligini inobatga oladigan boʻlsak, eftaliylar ham bu turkiy qabilalardan boʻlganligi sababli bu tamgʻalarning oʻxshash boʻlganligini anglash qiyin emas. Xorazm vohasida tangalarning zarb qilinishi ham yuedji qabilalarining Oʻrta Osiyoga kirib kelishi bilan bogʻliq boʻlgan. N. Veselovskiy kidariylar va eftaliylarni Xorazm hududi bilan bogʻliq deb hisoblaydi. P.I.Lerx va N.Veselovskiylar xoalitlarni xorazmliklar yoki Xorazmda oʻrnashgan eftaliylar ekanini aytadi⁷. Ular oʻz tadqiqotida Maqdisiyning oʻng qirgʻoq Xaytal oʻlkasi, Xaytaliya shahri Xorazm bilan bogʻliq boʻlgani haqidagi xabariga tayangan⁸.

N.Veselovskiy Vizantiya tarixchisi Prikus Paniyskiyning maʼlumoti asosida kidariylarni Kerder va Kerderanxas hududi bilan bogʻlaydi. Kerder Amudaryoning quyi oqimidagi deltaning oʻng qirgʻogʻi hududlariga toʻgʻri keladi⁹. U hozirgi Chimboy hududlariga toʻgʻri keladi. Kerder nomi ikkita joyga nisbatan ishlatilgan, ikkinchisi, Kerderanxas deltaning

³ Бобоёров Ф. Илк ўрта асрларда Хоразм воҳасидаги сиёсий ҳолат// Хоразм тарихи замонавий тадқиқотларда. Масъул муҳаррир: т.ф.д., проф. Д.Алимова. –Тошкент-Урганч, 2018. – С.50.

⁴ Джуманиязова Ф. Почему Беруни не упомянул эфталитов в своем труде “Индия”?// Туркестанский сборник 1 (2022). Новейшие исследования по истории и истории культуры Туркестана. Lambert Academic Publishing. –С. 21-28.

⁵ Толстов С.П. Древний Хорезм. – С. 277.

⁶ Oʻsha asar. – В. 165.

⁷ Курбанов А. Политическая история эфталитов. SWIATOWIT. TOM V (XLVI). FASC. A. 2003. – С.66.

⁸ Ўша жойда.

⁹ Веселовский Н. Очерки историко-географических сведений о Хивинском ханстве. – Спб . 1887. – С.13.

chap qirg'og'ida joylashgan¹⁰. “Hudud ul-olam” asarida esa “Kerder aholisi va ekinlari zich qasaba. U ko'p qo'zi terilari chiqariladi” deb ma'lumot beriladi¹¹. Ya'qubning keltirishicha: “Kerder – Xorazm hududidagi yoki turklar chegarasi hududidagi joy. (Aholining) tili xorazmcha emas, turkiy emas. Ularning mintaqada ko'plab qishloqlari mavjud; ularning podalari va hayvonlari bor; lekin bular jirkanch odamlardir. Ibn Xassam al-Habaliy ular haqida menga shunday aytib berdi... Men (yangiliklarni) forslarning rivoyatlarida topdimki, turk podshosi Afrosiyob o'zining javohirlari va xazinasini dengizning o'rtasiga, Xorazm hududiga, Kerderdan tepada joylashgan joyga ko'mgan. Ammo Abarviz ibn Xurmuz davrigacha bu haqda hech kim bilmas edi. U bu xazinalarni topib 12 yil davomida tashib yurgan. Uning huzuriga har oy 10 ta yuk ortilgan xachir kelardi va ularning aksariyati zargarlik buyumlari va sof oltin quymalari edi”¹². Ya'qub tomonidan tilga olingan Abarviz ibn Xurmuz bu sosoniy hukmdori bu Xusrav II Parvez (590-628 y.)dir. Ma'lumki, kidariylar Eron sosoniy shahanshohlarining asosiy dushmanlaridan biri edi. Kidariylar nomi bilan bog'lanadigan Kerderning yaqinida Xusrav II Parvez nomining tilga olinishi ehtimol arab manbalariga anashu kidariy-sosoniy ziddiyatlarini aks ettiruvchi motiv sifatida eron manbalaridan kirib qolgan bo'lishi mumkin deb hisoblaydi F.Jumaniyozova.

Arablar bosqini arafasidagi shoh Chag'onning ham Toxaristondan kelgani va kelib chiqishi eftaliylarga borib taqalishi haqida fikrlar bildirilgan. Eftaliylar harbiy ittifoqi tarkibiga kirgan kanjina turklari Xuttal va Chag'oniyon oralig'idagi vodiya istiqomat qilgan¹³. Ammo, tadqiqotchi G'.Boboyorov uning turkiy hukmdor ekanligini ham ta'kidlagan. U islomdan avvalgi Xorazm tarixini chuqur o'rgangan olim A.Gudkova fikriga asoslanib, Chag'on ismi turk-mo'g'ul dunyosida keng tarqalganligini yozib qoldirgan. “Azkachvar” ismining ikkinchi qismi, “chvar” turkiycha “cho'r” unvonining boshqa bir shakli bo'lishi mumkin deb hisoblaydi. Sug'diy manbalarda ushbu unvon “cwr” tarzida yozilishini ham qo'shib qo'yadi¹⁴. Xitoy manbalarida berilishcha, 640 yillarda She-xan-nani (Chag'oniyon) kelib chiqishi turklardan bo'lgan bir hukmdor boshqargan¹⁵. Xususan, Chag'oniyon tangalarida ham turkiy elementlar uchraydi. Tangalar orasida old tomonining o'ng tarafida uzun sochli, qisq ko'zli, yumaloq yuzli, mayda soqolli va chap tarafida ayol boshi tasviri, orqa tomonida esa, islomdan oldingi Chag'oniyon hududiga xos

¹⁰ Толстов С.П. Древный Хорезм, 1948. –С. 277.

¹¹ Материалы по истории туркмен и Туркмении. Том I. VII-XV вв. Арабские и персидские источники. Под ред. С.Л. Волина, А.А. Ромаскевича и А.Ю. Якубовского. – Москва –Ленинград, 1939. – С. 216.

¹² Материалы по истории туркмен и Туркмении... – С. 431.

¹³ Kurbanov A. The Hephthalites: Archaeological and historical analysis. Phd thesis submitted to the Department of History and Cultural Studies of the Free University. – Berlin, 2010. – P. 203.

¹⁴ Бобоёров Ғ. Илк ўрта асрларда Хоразм воҳаси... – С.51.

¹⁵ Shaban M. A. Khurasan at the Time of Arab Conguest // Iran and Islam. In memory of the Late Vladimir Minorsky. – Edinburg, 1971. – P. 485.

 ko'rinishidagi tamg'a va atrofida baqtriya tilidagi yozuv bo'lgan. Bu tangalar Chochda zarb etilgan juft portretli va Sug'dda zarb etilgan "xotun" unvonli tangalarga o'xshaydi¹⁶.

Ilk o'rta asrlarda Xorazm O'rta Osiyoning eng chekka hududi, cho'llar o'rtasidagi voqea bo'lishiga qaramay, O'rta Osiyoda kechgan siyosiy jarayonlar davlat rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan. Bu jarayon arablar bosqiniga qadar

FOYDALANILGAN MANBALAR:

1. Бобоёров Ғ. Илк ўрта асрларда Хоразм воҳасидаги сиёсий ҳолат// Хоразм тарихи замонавий тадқиқотларда. Масъул муҳаррир: т.ф.д., проф. Д.Алимова. – Тошкент-Урганч, 2018. – С.50.
2. Джуманиязова Ф. Почему Беруни не упомянул эфталитов в своем труде "Индия"?// Туркестанский сборник 1 (2022). Новейшие исследования по истории и истории культуры Туркестана. Lambert Academic Publishing. –С. 21-28.
3. Kurbanov A. The Hephthalites: Archaeological and historical analysis. Phd thesis submitted to the Department of History and Cultural Studies of the Free University. – Berlin, 2010. – P. 203.
4. Курбанов А. Политическая история эфталитов. SWIATOWIT. TOM V (XLVI). FASC. A. 2003. – С.66.
5. Материалы по истории туркмен и Туркмении. Том I. VII-XV вв. Арабские и персидские источники. Под ред. С.Л. Волина, А.А. Ромаскевича и А.Ю. Якубовского. – Москва –Ленинград, 1939. – С. 216.
6. Ртвеладзе Э. В. История и нумизматика Чача. – С. 96.
7. Togan Z.V. Umumi Türk Tarihine Giriş. İstanbul, 1981. – S. 60.
8. Толстов С.П. Древний Хорезм, 1948. –С. 277.
9. Топрак-Кала-Дворец. – С. 17.
10. Веселовский Н. Очерки историко-географических сведений о Хивинском ханстве. – Спб . 1887. – С.13.
11. Shaban M. A. Khurasan at the Time of Arab Conguest // İran and İslam. İn memory of the Late Vladimir Minorsky. – Edinburg, 1971. – P. 485.

¹⁶ Ртвеладзе Э. В. История и нумизматика Чача. – С. 96.

